

MODAL SO‘ZLAR VA ULARNING O‘RGANILISHI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Hatamov Ziyodin Mamadullayevich

Sh. Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

1-kurs doktoranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida o‘zbek tilidagi modal so‘zlarning o‘rganilishi, shuningdek, modal so‘zlarning mohiyati, modallik kategoriyasida tutgan o‘rni, ularning chegarasi va tasnifi borasidagi ikki yoqlamalik va ayrim chalkashliklar haqida ayrim mulohazalar bildiriladi.

Kalit so‘zlar: Modal so‘zlar, antroposentrik tilshunoslik, modallik kategoriyasi, modal so‘zlar o‘rganilishi, modal so‘zlar chegarasi va tasnifi.

Tilimizda, shuningdek, boshqa tillarda ham, shunday so‘zlar borki, ular bevosita so‘zlovchining munosabatini ifodalaydi va shu sabab modal so‘zlar deb nomlanadi. Ma’lumki, modal so‘zlar tilshunosligimizda bugungi kunda alohida so‘z turkumi hisoblanadi. Modal so‘zlar tashqi olamdagi narsa, belgi va hodisalarni nomlamaydi, balki so‘zlovchi o‘zi tomonidan bildirilgan fikrga subyektiv munosabatlarni nomlaydi. Mustaqil so‘zlar obyektivlik modal so‘zlar subyektivlik xususiyatga ega. Umuman, modal so‘zlarning asosiy belgisi tildan foydalanuvchining munosabatini ifodalashidir. Insonning nutq jarayonida o‘z fikriga subyektiv munosabat bildirish ehtiyoji modal so‘zlarning alohida bir guruh sifatida shakllaishiga sabab bo‘lgan. Modal so‘zlar tarixiy kelib chiqishi jihatidan, shuningdek, ba’zi morfologik belgilariga ko‘ra yordamchi so‘zlar bilan yaqindir. Shu sababli ham ular dastlab yordamchi so‘z turkumlari doirasida o‘rganilgani aytiladi¹.

Modal so‘zlarning aynan shunday nomlanib tildagi alohida leksik-grammatik guruh sifatida e’tirof etilishi tildagi keying davrda alohida e’tibor berilayotgan modallik kategoriyasi bilan bog‘lik. Modallik kategoriyasi boshqa kategoriyalardan farli ravishda tilning barcha sathlarida aks etuvchi, juda murakkab, tilning barcha sathlarida namoyon bo‘luvchi kategoriya sanaladi. Modallik gapning ajralmas birligi. U turli vositalar bilan ifodalanadi. Bu holat o‘zbek tilimizda ham aks etadi. Aynan shu holatni inobatga olgan holda olim S.Boymirzayeva modallik kategoriyasini tatqiqotlaridan birida **“umumlisoniy kategoriya”** ekanini alohida ta’kidlaydi².

Modallik kategoriyasining dolzarb mavqega ega bo‘lishi tilshunoslikda keying yillarda qaror topgan antroposentrik paradigma bilan ham bog‘liqdir, chunki ushbu

¹ Камильджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. 1975 г. С. 7.

² Боймирзаева С. Матн модаллиги. -Т.: Fan, 2010. 5- bet

kategoriya, umuman olganda, tildan foydalanuvchi, ya'ni inson bilan bevosita aloqador sanaladi. Til egasi, ya'ni inson til vositalaridan shunchaki foydalanmaydi, balki u nutq jarayonida til orqali borliqqa va ifodalayotgan fikriga o'zining turli, rang-barang munosabatlarini ham aks ettiradi. Ma'lumki, xuddi shu narsa modallik hisoblanadi.

Umuman, modallik tushunchasi ilk bor tilshunoslikda emas, u bilan uzviy bog'liq mantiq fanida paydo bo'lgani ma'lum. Ushbu holat tilshunoslikka oid adabiyotlarda aks etadi. Bir muallif bu haqida shunday yozadi: "Modallik aslida mantiq fanida o'rganib kelingan kategoriyalar qatoriga kiradi. Mantiqshunoslikda ushbu kategoriya predmet va xususiyat o'rtasidagi obyektiv munosabatlar hamda so'zlovchi tomonidan ushbu munosabatlar aniqlik darajasining belgilanishini aks ettiradi. Voqelikning idrok etilishi jarayonida predmet – hodisalarning munosabati haqida hukm chiqariladi va ushbu hukm idrok etuvchi shaxsning kechayotgan hodisa haqidagi ehtimoli yoki ishonchini ifodalashi mumkin³."

Mantik va til o'zaro bog'liq va bir-biriga bevosita ta'sir o'tkazadi. Shu sabab ham tilshunoslar tildagi modallik kategoriyasida mantiqdagi kabi tasdiq, ehtimollik va zaruriylik ma'nolarini jamlaydi deb hisoblashgan. Natijada tildagi modallik hodisasi ham faqat mantiqdagi kabi ma'nolarni aks ettiradi deb hisoblanib tor tushunilgan va ta'lqin qilingan. Mantiqdagi tushunchalar tilda ifodasini topar ekan, modallik kategoriyasi ham tilga xosdir. Ammo lingvistik modallik mantiqiy modallik bilan solishtirganda, u ancha kengroq tushuniladi: "...tilda u nafaqat tasdiqlash va inkorni, balki zaruratni, imkoniyatni, shubhani va hokazo ma'nolarni qamrab oladi, umuman, so'zlovchining bildirilgan fikrga sof sub'ektiv munosabatini ham o'z ichiga oladi⁴."

Yuqorida ayganimiz so'zlovchining til jarayonidagi sof subyektiv munosabartini aks ettishi modal so'zlar orqali sodir bo'ladi. Ma'lumki, o'sha davrdagi, ya'ni 20-asrning ikkinchi yarmidagi zamonaviy o'zbek tilshunosligi tabiiy ravishda rus tilshunosligi ta'siri ostida vujudga keldi va rivoj topdi. Tilimizdagi tildagi modallik va modal so'zlarni tatqiq etish ham aynan rus tilshunosligi yutuqlari asosida sodir bo'lgan. Biz hozirda ko'proq qo'llayotganimiz "obyektiv va subyektiv modallik atamaları ham rus tilshunosligidan bizga, o'zbek tilshunosligiga olib kirilgani ko'pchiligimizga ma'lum. Balki, shuning uchun ham o'zbek tilshunosligida ularning aniq chegarasi va tasnifi borasida hozirgacha aniq bir toxtamga kelinmagan.

Boshqa turkiy va o'zbek tilidagi modal so'zlarning tilshunoslikda o'rganilishi 20-asrning ikkinchi yarmiga borib taqalishini ko'rishimiz mumkin. Xususan, turkologiyada modal so'zlar masalasini ilgari surgan olim, ya'ni modal so'zlarni rammatik ta'biatini o'rgangan birinchi tilshunos olim N. K. Dimitrev hisoblanadi.

³ Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Т.: Фан, 2010. 7-бет

⁴ Камилъджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. 1975 г. С.11.

Olim bu soʻzlarni yuklama va mustaqil soʻzlar orasidagi birlik deb hisoblaydi. Nutqda bajaradigan vazifasiga koʻra yuklamalar, fonetik va etimologik jihatlariga koʻra alohida soʻzlar deb hisoblagan ekan⁵.

Bundan tashqari, turkolog olim prof. N.A. Baskakov “Qoraqalpoq tili” (1952) asarida modal soʻzlarni yuklamalar bilan birga bir turkum soʻzlari deb baholaydi. Yuklamalar va modal soʻzlarni alohida tadqiq etmaydi. U ushbu asarining bir boʻlimida yuklama va modal soʻzlarni ikkiga boʻlib tadqiq etadi. 1. Soʻzga qoʻshimcha kabi birikmaydigan, alohida qoʻllanadigan yuklama va modal soʻzlar. 2. Isim va feʼllardan oʻsib chiqqan yuklamalar. Muallif ularni aynan bir xil xususiyatlarga ega soʻzlar sifatida oʻrganadi. Bu toʻgʻri emas, albatta. Chunki yuklamalar va modal soʻzlarni bir-biridan ayiradigan asos belgilari bor va hozirda alohida soʻz turkumlari sifatida oʻqitiladi.

Yana bir mashhur turkolog A.N. Kononov modal soʻzlarni yordamchi soʻz turkumlari sifatida kiritadi. Olim yuklama va modallarni umumlashirib yuklamalar sifatida izohlaydi. Kononov yuklama va modallarni bir-biridan aniq farqlamaydi, natijada **hatto, faqat, hech, ha, xuddi** kabi yuklamalarni modal soʻzlar sifatida taqdim etadi⁶.

Modal soʻzlarni rus tilshunosligida alohida soʻz turkumi sifatida alqin qilish mashhur olim V. V. Vinogradovga borib taqalishi aytiladi. Aynan u modal soʻzlarning oʻziga xos grammatik-semantik xususiyatari, paydo boʻlishi, boshqa turumdagi soʻzlar bilan munosabati kabi muammolarni izohlab bergani haqida oʻzbek tilshunosi modal soʻzlarni alohida oʻrgangan R. Kamiljanova alohida takidlaydi⁷.

Oʻzbek tilshunosligida modal soʻzlar degan atama kiritilib, shu nom ostida alohida soʻzlar keltirilib izohlangan birinchi ilmiy asar F. Kamol tahiridagi “Hozirgi zamon oʻzbek tili” (1957) darsligidir. Unda modal soʻzlar alohida mustaqil soʻz turkumi shakllanib yetmagan modal soʻzlar guruhi sifatida berilib, ularga keyingi manbalardan biroz farqliroq taʼrif beriladi: “Fikrning voqelikka boʻlgan munosabatini ifodalash uchun xoslangan soʻzlar gruppasiga modal soʻzlar deyiladi.⁸” Aytish joizki, ushbu taʼrif mutlaqo yanglish emas. Faqat ular fikrning voqelikka munosabatini bilvosita ifodalaydi. Yaʼni inson aytayotgan fikri bilan voqelikni, borliqni ifodalaydi, modal soʻz esa shu fikrga soʻzlovchi munosabatini qoʻshadi. Shuningdek, bu tarifda nutq egasi – “soʻzlovchi” koʻrsatilmagan.

Shuningdek, asarda modal soʻzlar semantik jihatdan ikki guruhga boʻlinadi: 1) fikrning aniqligini bildiruvchi modal **soʻzlar: albatta, darhaqiqat, haqiqatan,**

⁵ Камильджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. 1975 г. С. 7.

⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка – М.: 1956., с 345.

⁷ Камильджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. 1975 г. С. 12.

⁸ Ҳозирги замон ўзбек тили. – Т.: ЎзФА, 1957. 485-б

rostanam, shubhasiz, shaksiz, so'zsiz, tabiiy, o'z-o'zidan, aslida; 2) fikrning noaniqligini angatluvchi modal so'zlar: **ehimol, shekilli, chog'i, chamasi, balki, aftidan, hoy-nahoy, mazmuni** kabi. Shuningdek, kitobda modal so'zlarning ot, sifat, ravish, fe'l kabi mustaqil so'z turkumidagi so'zarda o'sib chiqqani, ularning na mustaqil, na yordamchi so'z turkumlariga kirishi, alohida so'zlar gruppasini tashlik etishi, o'z mohiyaiga ko'ra yuklamalarga yaqin turishi takidlanadi (Shu kitob, 487-bet).

Albatta, bu darslik o'sha davrda o'zbek zamonaviy tilshunosligining yutuqlaridan edi. Lekin unda ayrim kamchiliklar ham ko'zga tashlanadi. Xususan, Modal so'zlar juda tor semanik doirada o'rganilgan. Faqat ikkita ma'noviy guruhga bo'lingan va tilimizdagi ko'pgina keyinchalik modal so'zlar o'laroq e'tirof e'tilgan: **darvoqe, mabodo, mayli, xayriyat, umuman, xullas, demak, ishqilib, nihoyat, avvalo, masalan** va boshqalar chetda qolib ketgan. Bu, albatta, o'sha davrdagi rus tilshunosligidagi ayrim olimlari ishlarida ilhomlanib yozilgan asar edi va unda rus tilshunosligi ta'siri najjasi aks egan. Keyinchalik modal so'zlar ustida maxsus tadqiqot olib bogan R. Komiljonova bu holat haqida aytib o'tadi.⁹

Hozirgi o'zbek tilida ko'p qo'llanadigan modal so'zlarni misol sifatida keltiramiz. **Albatta, balki, shekilli, ehtimol, har holda, kerak, haqiqatan, chindan (ham), koshki, nahotki, shoyad, mabodo, umuman, shunday qilib, ishqilib, afuski, aftidan chamasi, darvoqe** so'zlari tilimizda eng ko'p qo'llaniluvchi ushbu leksik-grammatik guruhga kiruvchi so'zlar ekanligi aniqlangan¹⁰.

Amalga oshirilgan funktsiyaga ko'ra, ularni maxsus guruhga ajratish talab etilgan. Chunki modal so'zlar turkumi alohida leksik-grammatik guruh bo'lib, mustaqil qo'llaniladi. Ular jumlagi maxsus kiritilgan so'zlovchining aytilayotgan fikrga munosabatini leksik jihatdan ko'rsatishni ifodalaydi. Umuman, o'zbek tilshunosligidagi deyarli barcha o'zbek adabiy tiliga bag'ishlangan adabiyotlarda modal so'zlarning gapning a'zosi bo'lmay, kirish so'z bo'lib va ba'zan so'z-gap vazifasida kelishini qayd etib o'tiladi. Demak, modal so'zlar gapni boshlash uchun o'ziga xos debopcha bo'lganligi uchun ular ko'pincha sintaksisda **kirish so'zlari** deyiladi. Albatta, modal so'z hisoblangan barcha so'zlar kirish so'z vazifasida kelmaydi. **Kerak, lozim, darkor, shart** kabi so'zlar umuman kirish so'z vazifasida kelmaydi, balki gap kesimi yoki kesim tarkibida qatanshib gap bo'lagi bo'ladi. Shu sababdan ham ba'zi ilmiy manbalarda ular modal so'zlar hisoblanmaydi¹¹.

Tilshunosligida o'tgan davr mobaynida o'zbek tilidagi aynan qaysi so'zlar modal so'zlar hisoblanishi va ularning tasnifi masalasi haligacha aniq belgilanmagan. Bu holat o'sha davrdagi rus tilshunosligida modal so'zlarga nisbatan ikki xil

⁹ Камилъджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. 1975 г. С. 14.

¹⁰ Саидов С., Модал сўзларнинг гапда қўлланиши ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. № 4., – С. 69-70.

¹¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том. Морфология. – Т.: Фан, 1975. 584-б.

yondashuv, ikki xil qarash mevasi deb hisoblash to'g'ri bo'ladi. Birinchi pozitsiya tarafdorlari tildagi modal sozlarni mantiqdagi modallik kategoriyasidan kelib chiqib belgilaydilar. Natijada modal sozlarning chegaralarini sezilarli darajada toraytiradilar, ba'zi rus olimlari faqat so'zlovchining fikr faktiga ishonchliligi va ishonchsizligini ifodalovchi sozlarni modal so'zlar doirasiga kiritadilar.

Ikkinchi yondashuvga ko'ra rus tilshunosligidagi ko'pchilik olimlar modal sozlarni keng ma'noda ko'rib chiqadilar. Jumladan, nafaqat so'zlovchining fikrning ishonchliligi va ishonchsizligiga munosabatni ifodalovchi, balki ifodalangan fikrga har qanday subyektiv munosabat bildiruvchi va kirish so'z vazifasini bajaruvchi sozlarni modal so'zlar hisoblaydilar¹².

Ayni shu qarshlar o'zbek tilshunosligida ham aks etdi. Yuqorida ma'lumot berganimiz Hozirgi zamon o'zbek tili (1957) kitobida modallar 2-guruhga bo'lib o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik 1963-yili tilshunos olim S. Saidov maqolalaridan bir nechtasi modal sozlarga bag'ishlangan. Bir maqolasida S.Saidov chegarasini kengaytirishga intilgan. Maqola modal sozlarni umumlashtirishga intilish va tasniflash jihatidan ahamiyatlidir. U modal so'zlar doirasi o'zbek tilshunosligida cheklab qo'yilganini alohida ta'kidlab, aslida ularning chegarasi kengroq ekanini e'irof etgan holda ularni 4 ta semantik guruhga bo'lib o'rganish zarur deb hisoblaydi. Uning ishida o'zbek tilida modal so'zlar 100 dan ortiq ekani alohida aytib o'tiladi, lekin ular alohida so'z turkumi ekanligi aytilmaydi¹³. Keyinchalik Sh. Rahmatullayev ham modal so'zlar doirasini biroz kengaytirib 4 guruhga bo'lib tasnif qiladi¹⁴. Olima R.Kamiljanova modal so'zlar doirasini kengaytirib, alohida olinganda modallikni ifodalovchi barcha sozlarni qamrashga intilgan holda ularni 14 guruhga bo'lib tasnif qiladi¹⁵.

Modal so'zlar bilan bog'liq yana bir holat "vazifadosh modal so'zlar" atamasi bilan bog'liq. 2013-yil chop etilgan 7-sinf ona tili darsligida xuddi shu atama **ehtimol, aftidan, shubhasiz, umuman** kabi modal so'zlar uchun ishlatiladi, ammo oliy ta'lim darslik yoki qo'llanmalarida bu atamani uchratmaysiz.

Xulosa qiladigan bo'lsak, tilshunosligimizda modal so'zlar subyektivlik xarakteridagi murakkab so'z turkumi sanaladi. Ularni o'tgan asrning ikkinchi yarmidan ikki xil yondashuv asosida o'rganila boshlagan. Lekin hozirga qadar modal sozlarga aynan qaysi so'zlar kirishi va ular qay tarzda tasnif qilinishi masalasi hal etilmagan. Ushbu muammoni hal etish hamon tilshunoslar oldidagi muhim vazifalardan biridir.

¹² Камильджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Т. 1975 г. С. 16.

¹³ Саидов С.Хозирги замон ўзбек тилидаги модаль сўзларнинг классификацияси масаласига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. № 6. С. 44-48.

¹⁴ Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Т.- Фан, 1975. 585-б.

¹⁵ Р.Камильджанова. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореферат диссертации Т. 1975 г

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Камильджанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. Автореф. дис. канд.филол.наук. – Тошкент: ЎзФА нашри, 1975 г.
2. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: ЎзФА нашри, 1957.
3. Ўзбек тили грамматикаси, I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка – Москва: 1956.
5. Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, – Москва: 1952.
7. Саидов С. Модал сўзларнинг гапда кўлланиши ҳақида. ЎзТА журнали, 1964. № 4.
8. Саидов С. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги модал сўзларнинг классификацияси масаласига доир. ЎзТА журнали, 1963. № 6.